

Slovanské meziliterární shody a rozdíly

IVAN DOROVSKÝ (BRNO)

V tomto textu pokračuji ve svých dosavadních úvahách o meziliterárnosti. I přesto, že se někdy cítím *únava z metodologie*,¹ pokouším se nadále rozvíjet teoretické a metodologické principy Dionýze Ďurišina, zejména teorii o zvláštních (osobitných) meziliterárních společenstvích (později centrismech), a aplikovat je v nových společensko-politických a kulturních podmínkách u nás i v ostatním slovanském světě.

Když jsem nedávno psal o meziliterárnosti, literárním bilingvistu a inverzní dvojdmosti, zmínil jsem se mj. o dvojdmostých monolingvních autorech a o některých shodných slovanských vývojových procesech v 19. a ve 20. století.²

Na příkladu česko-slovenského a bulharsko-makedonského (i širěji balkánského) literárního a obecně kulturního vývoje poukážu dále na některé jejich shodné nebo společné rysy. Chtěl bych tak rozvést Ďurišinovo tvrzení o tom, že literární díla jedné národní literatury mohou působit také v kontextu jiné národní literatury.

V průběhu 19. a v první polovině 20. století probíhaly u novodobě se formujících slovanských národů dva hlavní procesy: 1. v souladu s obecně historickým vývojem v Evropě usilovaly o jazykově (národně) literární obrození. Souběžně s tímto úsilím se v národně obrozenských programech západních, východních a jižních Slovanů prosazovaly integrační tendence, vycházející mj. z Kollárovy koncepce čtyř hlavních slovanských jazyků.

¹ Pospíšil, I.: Změna literárněvědného paradigmatu: pokus o česko-slovenský dialog. In: *Literatury v kontextech (Jazyk-literatura-kultura)* Brno 2002, s. 26.

² Dorovský, I.: *Studii za balkanskiot literaturen proces vo XIX i XX vek*, MANU, Skopje 1992. Týž: *Přínos a úskalí biliterárnosti (nejen česko-slovenské)*. In: *Slovensko-české vzt'ahy a súvislosti*, Bratislava 2000, s. 30–38. Týž: *O literárním bilingvistu a inverzní dvojdmosti*. In: *Literatury v kontextech (Jazyk-literatura-kultura)* Brno 2002, s.11–20. Týž: *Ještě o bilingvistu, biliterárnosti a dvojdmosti*. In: *SPFFBU, Slavica litteraria*, roč. 2002, X 5, s. 19–25.

Ty se projevovaly mj. v tom, že se zdůrazňovala „potřeba jednoty“, tj. především jednoty jazykové (rusko-ukrajinsko-běloruské, česko-slovenské, slovinsko-charvátsko-srbské, bulharsko-makedonské) a že byl silný odpor proti jakémukoli rozkolu. V různých etapách probíhaly integrační a diferenciací procesy s odlišnou intenzitou a časově různě dlouho. Mají však četné totožné nebo shodné znaky, zejména v prostředí česko-slovenském a slovansko-balkánském.

S ohledem na vymezený rozsah zde velmi stručně poukážu pouze na některé typologicky shodné rysy česko-slovenského a bulharsko-makedonského jazykově literárního a obecně kulturního vývoje v epoše tzv. národního obrození od počátků zavedení psaného, knižního, literárního, nikoli ještě v pravém slova smyslu spisovného jazyka do literatury a osvěty až po definitivní zformování národa a získání národní, politické, hospodářské, kulturní a náboženské samostatnosti ve čtyřicátých letech 20. století. Podobné typologicky shodné procesy probíhaly také např. u východních Slovanů i v některých jiných slovanských a neslovanských zemích. Podle našeho názoru jsou to především tyto hlavní rysy:

1. Jak slovanští obyvatelé Čech, Moravy a Slovenska, tak také slovanští obyvatelé Bulharska, Makedonie a Thrákie žili převážně nebo výlučně v rámci větších státně administrativních celků (Osmanské impérium, ruská, resp. rakousko-uherská říše).

2. Jejich úředním (administrativním) jazykem nebyla čeština, slovenština, bulharština nebo makedonština, nýbrž němčina, maďarština, řečtina a turečtina. V úředním jazyce mohla vznikat (vznikala) umělecká a odborná literatura.

3. Na Slovensku se v 15.–19. století jako spisovný (u evangelíků jako církevní) jazyk užívala bibličtina, tj. čeština Bible kralické. Na území Makedonie (i Bulharska) se zase až do prvních čtyř desetiletí 19. století užívaly místní, nářeční překlady církevněslovanských liturgických textů do „prostého“, tj. obyčejným lidem srozumitelného, hovorového jazyka. Ovšem také tento jazyk byl směsí církevněslovanských, srbských, bulharských i tureckých jazykových prvků. V dalších desetiletích pak vznikaly texty v různých podobách formující se spisovně bulharštiny nebo četných makedonských i bulharských dialektů, interdialektů a naddialektů.

4. Makedonské (a vůbec jihoslovanské) a slovenské obrozené tvůrce spojuje mj. také Budín (později též Pešť) jako univerzitní (od roku 1777) a multikulturní centrum, v němž žilo kromě maďarského a německého obyvatelstva také obyvatelstvo slovenské, srbské, bulharské, makedonské, řecké, rumunské, valašské, arbanaské (albánské) aj. národnosti. V Budíně,

v tomto *maďarském Londýně* (Pavle Solaric^o), byly mj. národněobrozen-
ské začátky jižních i západních Slovanů (Slováků), zde se v univerzitní
tiskárně (pismeny slaveno-serbskija pečatni) tiskly také knihy v cyrilici.³

5. Mnozí slovenští intelektuálové, kulturní pracovníci, kněží aj., žijící
v Horních Uhrách (na Slovensku) i v českých zemích tvořili (kromě toho,
že psali latinsky nebo později německy) také česky, obdobně jako mnozí
(nebo převážná část) literární a kulturní tvůrci v Makedonii, v emigraci
i v Bulharsku psali, zejména od 2. poloviny 19. stol. do období mezi dvě-
ma světovými válkami, svá díla převážně bulharsky.

Tematicky se jejich tvůrčí činnost, stejně jako díla mnoha jiných slo-
vanských autorů, soustřeďovala především na otázky spojené s nejstarším
cyrilometodějským obdobím a s dějinami Velkomoravské říše (mj. Ján
Hollý, Tomáš Slavomil Hroš, Jozef Miroslav Hurban, Rajko Žinzifov
a mnozí další obrozenci). V souladu se svým chápáním slovanských jazyků
i Slovanstva vznikaly mnohé všeslovanské mluvnice. Kněz, politolog, lite-
rát a muzikolog Juraj Križanić (1618–1683), který patří k všestranným
jevům protireforamčního charvátského baroka 17. století, napsal v ruském
vyhnanství mluvnici Gramatično iskazanje ob ruskom jeziku (1665, *Mluv-
nická rozprava o ruském jazyce*). Je to gramatika jím sestaveného
všeslovanského jazyka, který byl směsí církevního jazyka ruské redakce,
ruštiny a charvátské čakavštiny s prvky kajkavského nářečí. J. Križanić se
mylně domníval, že ruský jazyk je slovanský prajazyk.

Také kněz a pedagog Pavel (Pavol) Doležal (1700–1778) ve své vyni-
kající práci *Grammatica Slavico-Bohemica* (1746, *Mluvnice slovensko-
česká*) vycházel z přesvědčení, že čeština je jedno z nářečí všeslovanského
jazyka. Pozoruhodnou předmluvu napsal mnohodomý polyhistor Matej Bel
(1684–1749), který v ní podle Arna Nováka projevil živé a nadšené češtví
a slovanství.⁴ Pedagog a advokát Ján Herkeľ (1786–1853) sestavil mluvni-
ci *Elementa universalis linguae Slavicæ...* (1826), v níž „navrhol pravidlá
spoločného slovanského jazyka a vyslovil a teoreticky rozpracoval myšlien-
ku literárnej jednoty medzi všetkými Slovanmi“.⁵ O budoucnosti jednot-

³ Koncem 18. a počátkem 19. stol. vyšla největší část srbských knih v Budíně,
stejně jako všech pět knih makedonského raně obrozenického autora Joakima
Krčovského, 1750–1820, a rovněž jedna od Kirila Pejčinoviće, 1771–1845.

⁴ Novák, A., Novák, J. V.: Přehledné dějiny literatury české, reprint 4. vydání,
Atlantis, Brno 1995, s. 146–147. Zde je však název Doležalova díla uveden
pod názvem *Grammatica slovenica bohemica*.

⁵ Encyklopédia slovenských spisovateľov, sv. 1, Obzor, Bratislava 1984, s. 191.

ného slovanského jazyka byl přesvědčen také makedonský rodák z Ochridu Grigor Prličev (1830–1893). K tomu účelu sepsal všeslovanskou mluvnici, která byla směsí rodného ochridského nářečí, staroslověnštiny, ruštiny a bulharštiny.⁶

Vedle všeslovanské jazykové i historické problematiky se pozornost slovenských a makedonských (také mnoha tvůrců ostatních slovanských národů, kteří ovšem nejsou předmětem tohoto našeho pojednání) literárních a kulturních pracovníků stále více soustřeďovala na propagaci a poznání dějin a kultury slovanských národů. Odtud pak vedla cesta k historickým, jazykovým, literárním a kulturním otázkám vlastního národa a toho kterého dalšího slovanského národního společenství.

Jak pro mnohé slovenské, také také pro makedonské organizátory kulturního i politického života, literární tvůrce a iniciátory mnoha akcí, petic, spolků a sdružení bylo v uvedeném období charakteristické, že tzv. národní požadavky prosazovali jak v mateřském jazyce (slovensky, v makedonských nářečích), tak také nejčastěji česky nebo výlučně bulharsky.

Účastnili se činnosti mnoha slovanských i československých společností, čtenářských spolků, hájili řeč československou či společný bulharsko-makedonský jazyk stejně vášnivě a zaujatě, jako prosazovali spisovnou slovenštinu nebo makedonštinu (Michal Miroslav Hodža, Krste Misirkov aj.). Slováci přispívali do českých časopisů, almanachů a sborníků a vydávali svá básnická, prozaická a odborná díla česky i slovensky, Makedonci psali do bulharského periodického tisku ve svém nářečí nebo směsí naddialektů.

Zde se zastavíme a pojednáme o tom poněkud podrobněji. Řekli jsme, že v 15.–19. století byla čeština (vedle latiny a němčiny) jazykem církve. Např. Matej Bahil=Bahyl (1706–1761) vydával svoje protikatolické polemické spisy v 18. stol. v bibličtině. Organizátor kulturního života, překladatel a později biskup Daniel Bachát, 1840–1906, překládal sice do slovenštiny, ale texty náboženské povahy uveřejňoval i v slovenských časopisech v bibličtině. Také jednu sbírku básní napsal česky. Česky psal rovněž povídky. Bibličtinou psali mj. rovněž evangelický farář a historik Ladislav Bartholomaeides (1754–1825), překladatel a básník Michal Bosy (1780–1847) a mnozí další.

Starší bratr Andreje Sládkoviče Karol Braxatoris (1806–1869) psal své epické skladby česky, náboženské knihy v bibličtině, ovšem zároveň se

⁶ Dorovský, I. a kol.: Slovník balkánských spisovatelů. Libri, Praha 2001.

zastával Štúra a hájil ho proti sborníku *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravy a Slováky* (1846).

Na několika vybraných příkladech bych chtěl ukázat konkrétní realizaci Ďurišinových teoretických principů. Zvolené příklady jsem rozdělil do několika skupin:

- 1) na inverzní autory, kteří byli zastánci jednotného jazyka, tj. na ty, kteří psali pouze jedním jazykem (např. česky, bulharsky), ale dnes patří do dějin dvou (několika) národních literatur (J. Kollár, P. J. Šafařík, Andrej Radlinský, bratři Miladinovovi aj.),
- 2) na ty, kteří byli nuceni psát úředním jazykem státu (říše), jenž nebyl jejich jazykem mateřským,
- 3) na tvůrce, kteří se národnostně cítili jinak, než v jazyce, v němž psali svá díla. A to ať už proto, že hájili myšlenku o jednotném jazyce, nebo proto, že se jazykově vzdělali v jiném než mateřském jazyce, např. v bibličtině, češtině, bulharštině, řečtině, srbštině aj. (Ondrej Šmal, Pavel Šramko, Arsenij Jovkov, Paskal Paskalevski, Angel Karatančev, Bohdan Pavlů, aj. Nemusím snad zdůrazňovat, že Slováci psali česky, maďarsky, Češi německy, Ukrajinci a Bělorusové rusky, Finové švédsky atd.).

Některé z uvedených autorů a mnohé další tvůrce dnes v souladu s Ďurišinovou teorií právem považujeme za tzv. inverzní dvojdomé a biliterární autory. Také např. slovenský osvícenský racionalista Samuel Čerňanský (1759–1809) napsal pravopisnou příručku *Nejhlavnější pravidla slovenské dobropísebnosti* (1802) česky, stejně jako dobrodružnou prózu o příhodách hraběte Beňovského (1808). Původem Slovák Vavřinec Benedikt z Nedožer (1555–1615), básník, matematik a hudebník, který působil jako profesor klasické filologie na pražské univerzitě, napsal latinsky *vědecky vynikající* (Arne Novák) mluvnici *Grammaticae Bohemicae... libri duo* (1603). „*Ako prvý z našich vzdelancov si všimnal rozdiely medzi slovenčinou a češtinou. Gramatika mala veľký význam pri normovaní českého spisovného jazyka a upevňovaní českého povedomia, ale je aj jedinečným prejavom starostlivosti o pestovanie a kultivovanie slovenského jazyka, čím sa Benedikt stal prvým podnecovateľom formovanie spisovnej slovenčiny*“ – konstatují slovenské prameny, které ho přirozeně řadí také do dějin slovenské literatury.⁷ Juraj Pitermann (1710–1792) působil mj. v Dolní a Horní Lužici a jinde v Německu jako kazatel v česko-německém církev-

⁷ Encyklopédia slovenských spisovateľov, sv. 1, Obzor, Bratislava 1984, s. 45–46.

ním sboru. Překládal do češtiny. Svými česky psanými básněmi (1785) „*sa začlenil do vývinového kontextu české obrodenské literatury*“.⁸

6. Téměř ve stejném období probíhaly u Slováků a u Makedonců diferenciacní procesy vedoucí k prosazení národního jazyka do literatury jako jazyka spisovného (štúrovská generace ve 40. letech 19. století, tzv. makedonisté počátkem 60. let téhož století).

7. Proti rozbití česko-slovenské, respektive bulharsko-makedonské jazykové jednoty paradoxně nejostřeji vystupovali mnozí slovenští, respektive makedonští literáti, folkloristé nebo jazykovědci.

8. V devadesátých letech 19. století nastupuje jak na Slovensku, tak také v Makedonii mladá generace s novým programem národně a jazykově emancipačního života. Na Slovensku začal vycházet měsíčník Hlas (1898–1904), makedonští separatisticky orientovaní intelektuálové a studenti zase založili literární spolek (1892) a začali vydávat časopis Loza.

Hlasisté byli stále ještě orientováni československy, popírali existenci samostatného slovenského národa a domnívali se, že slovenština je jako spisovný jazyk zbytečná. Cílem lozarů zas bylo vydělit makedonské zájmy od zájmů bulharských cestou povýšení jednoho z makedonských dialektů na úroveň spisovného jazyka pro všechny Makedonce. V otázce budoucího bulharsko-makedonského soužití nepanovala jednotu. Bulharský oficiální tisk proti jasným projevům makedonského separatismu velmi ostře vystupoval.

Ani předválečné ročníky (1909–1914) slovenského časopisu Prúdy, které se považovaly za pokračovatele Hlasu, se nezbavily československé orientace. Teprve po první světové válce se většina účastníků provedené ankety o česko-slovenských vztazích shodla na tom, že existují dva samostatné národy a dvě svébytné národní kultury.

Vraťme se však k diferenciacním snahám, které byly zcela přirozené a historicky objektivní.

Nesporně buď přímo nebo zprostředkovaně vycházel mj. z Dobrovského gramatického systému Ľudovít Štúr, když psal svou *Nauku reči slovenskej i spisek Nárečja slovenskuo alebo potreba písanja v tomto nárečí* (1846), v němž obhajoval myšlenku zavedení slovenštiny jako spisovného jazyka.

Část slovenských a českých obrozenských představitelů podobný vývoj, tj. zavedení spisovné slovenštiny (1843), nepochopila. K nim patřil především Ján Kollár a P. J. Šafařík, v českém, slovenském a slovanském

8 Tamtéž, sv. 2, s. 24.

světě uznávané autority, oba inverzní dvojdomí autoři, původem Slováci. Uvádím to tu proto, že se téměř stejná situace později opakovala na slovanském jihu. Ján Kollár, jak známo, inicioval a uspořádal rozsáhlý sborník příspěvků *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky* (1846). Obsahuje texty autorů různých období,⁹ které hájily češtinu jako spisovný jazyk také pro Slováky a dokonce hanobily slovenštinu (J. Kollár). Podobné snahy, které trvaly další téměř jedno století, však nemohly mít trvalý úspěch, protože formování samostatného slovenského národa a spisovné slovenštiny nebylo možné zastavit. Od myšlenky slovanské vzájemnosti se postupně přešlo např. k vzájemnosti česko-slovenské nebo na Balkáně k jihoslovanské splupráci.

Obdobné sjednocovací rysy mělo Gajovo ilyrské hnutí, které vycházelo z Kollárových myšlenek. Ilyrismu se připisoval často panslavistický charakter. Podle našeho názoru však ilyrské hnutí vycházelo především z velkocharvátských ideálů. Lyra Ilyrie měla spojit všechny nesladěné struny a měla vytvořit Velkou Ilyrii, mj. také jako protiváhu k Maďarům. Bylo to úsilí o zachování charvátské individuality a samostatnosti. Myšlenka jednotného jazyka pro všechny jižní Slovany, kterou prosazovali ilyrci, však nebrala v úvahu tehdejší diferenciacní vývoj slovinštiny, bulharštiny a makedonštiny a jejich literatur.

Bulharské a makedonské obrození mělo nejen četné společné rysy, nýbrž probíhalo společně, stejně jako byly některé procesy společné pro české a slovenské národně a jazykově emancipační úsilí. Proto byl až neuvěřitelně shodný vývoj bulharsko-makedonský, který probíhal časově téměř ve stejném období jako na Slovensku. Bulharsko-makedonské úsilí o vytvoření a zavedení bulharského a makedonského spisovného jazyka probíhalo obdobně nebo stejně jako česko-slovenské diferenciacní a integrační snahy.

Třebaže již od čtyřicátých let 19. století lze mezi nečetnými makedonskými kulturními a osvětovými pracovníky pozorovat snahy o prosazování místních makedonských nářečí do psaných textů, teprve počátkem 60. let 19. století se poprvé výrazněji projeví v prostředí bulharské a makedonské inteligence dvě hlavní tendence: jedni byli (přitom mnozí z nich pocházeli z Makedonie) pro to, aby byl vytvořen společný, jednotný jazyk pro slovanské obyvatelstvo šafaříkovsky pojímaného území Bulharska, Makedonie a Thrákie. Obdobně jako Ján Kollár v případě češtiny, také mnozí bulharští a makedonští obrozenci byli pro jednotný bulharsko-

⁹ Mj. J. A. Komenského, Mateje Bela, J. Dobrovského, F. Palackého, P. J. Šafaříka, J. Jungmanna, Jonáše Záborského aj.

makedonský jazyk. Makedonští separatisté (makedonisté) ovšem poukazovali na to, že se bulharská nářečí liší od nářečí makedonských a začali prosazovat ideu samostatné makedonštiny.

V dalších čtyřech desetiletích předminulého století pak neustále sílilo hnutí makedonistů, které se stále výrazněji projevovalo jako separatismus. Projevil se mj. také v tvorbě učebnic, mluvnic a slovníků. Stejně jako Slovinci, Srbové nebo Charváti se také Bulhaři a Makedonci opírali o gramatické a lexikografické principy Josefa Dobrovského.

V jednom se však přece jen lišili. Zatímco Charváti, Slovinci i Srbové se při tvorbě mluvnic a slovníků nejčastěji opírali o němčinu, latinu nebo italštinu (trojjazyčné slovníky), Bulhaři a Makedonci vycházeli z církevní slovanštiny a řečtiny, kterou ovládali a s jejíž gramatickou tradicí byli dobře obeznámeni.

Na takovém základě vznikly mj. mluvnice a slovníky Gjorgija Pulevského. Od Pulevského pak vedla cesta ke Krstemu Misirkovovi, který se ve své knize *Za makedonckite raboti* (1903, *O makedonských záležitostech*) zabýval mj. dějinami, kulturou a jazykem makedonských Slovanů. Mj. napsal: „*Formování Makedonců jako samostatné slovanské národnosti je nejobvyklejším historickým procesem, jenž je podobný procesu vzniku bulharského nebo srbocharvátského národa*“.

Od Misirkovových *Makedonských záležitostí* pak vedla cesta k uznání makedonštiny jako spisovného jazyka a ke vzniku *Mluvnice makedonského spisovného jazyka*, jejímž autorem byl makedonský Dobrovský Blaže Koneski (1921–1993).